

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА ПРИ ЛЕВ ВЛАДИМИРОВИЧ ШЧЕРБА

Константин Куцаров

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE CONCEPT OF SPEECH PARTS BY LEV VLADIMIROVICH SHCHERBA

Konstantin Kutsarov

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract. The Petersburg academician Lev Vladimirovich Shcherba is a student of Jan Baudouin de Courtenay and a follower of his scientific research in the field of phonetics and phonology. However, the interests of Shcherba extend much more widely □ general linguistics, Russian language, Slavic languages, French language, psycholinguistics, lexicology, lexicography etc. In his research field is also found the fundamental question of the parts of speech. The scholar considers that the classes of words cannot be the same in different languages, and each of them should be treated as unique structure. In this sense, a priority task in the classification is to find the exact “principles of divisions” (principium divisionis). Such “external expressions” of the speech parts according to the researcher are: the different types of word variability, prefixes, suffixes, endings, phrase accents, intonation, word order, special auxiliary words, syntactic connection, etc. Having in mind these signs, Shcherba presents an original divisive system of words in the Russian language, in which we find a number of successful solutions. However, it raises serious objections as it appears that the author is inconsistent in applying the criteria set by him.

Keywords: speech parts (parts of speech), principles of divisions, signs, classification, originality, objections

Особен поглед към проблема за частите на речта предлага Лев Владимирович Шчерба (1880 – 1944) – професор в Петербургския (Ленинградския) университет и академик на СССР (1943). За свое основно научно направление в езикознанието той избира фонетиката и фонологията. Като ученик на Ян Бодуен де Куртене и последовател на неговата съвременна концепция за фонемата той основава първата в Русия експериментална лаборатория по фонетика, която днес носи неговото име, и доразвива учението на местна почва. Разбира се, както при всеки прочут лингвист от тези времена, интересите на Шчерба се разпростират широко – той е специалист по общо езикознание, руски език, славянски езици, френски език, психолингвистика, лексикология, лексикография и др. В богатата му научна продукция не остава пренебрегнато и учението за частите на речта, като основните си виждания той излага в статията си „О частях речи в русском

языке“ (Щерба/Shherba 1957), писана през периода януари – ноември 1924 г., но издадена чак през 1928 г.

Изследователският подход на автора е ангажиран приоритетно с *principium divisionis* (принцип на разпределението). За него е ясно, че изборът на критерии е винаги субективен и духовито уточнява, че думите могат да се делят на „повече или по-малко остроумни“, на „повече или по-малко сполучливи“, на „предизвикващи приятни емоции и безразлични“ и т.н. В този смисъл, отчитайки необлигаторната научност при делението на лексемите, Щерба отбелязва, че „във въпроса за частите на речта на изследователя така и не се налага да класифицира думите по някакви научни или много умни, но предвзети принципи, а той е длъжен да издири коя класификация особено настойчиво подхожда към самата езикова система“ (Щерба/Shherba 1957: 64).

На първо място, Щерба е категоричен, че частите на речта не могат да бъдат еднакви в езиците, и към всеки един от тях, и то в конкретен етап от развоя му, трябва да се подхожда по проблема като към „свършено автономно явление, а не да се разглежда през призмата на други езици“ (Щерба/Shherba 1957: 63). Частите на речта задължително имат своите „външни изразители“ – „ако ги няма тях, то в дадената езикова система няма да ги има и самите категории“ (пак там). Приведен е сполучливият пример, че категорията „цвят“ е само „потенциална, но не активна“, тъй като тя не притежава специфични лингвистични сигнализации. Имайки предвид руския език, изследователят изброява следните „външни изразители“ на частите на речта: различни типове изменяемост на думите, префикси, суфикси, окончания, фразови ударения, интонация, словоред, особени спомагателни думи, синтактична свързка, положителни и отрицателни признаци като изменяемост и неизменяемост на думите и др. Всички тези сигнализации той нарича „формални“. Щерба изтъква още, че частите на речта съвместяват признаци, но при дадена лексема някой от тях би могъл да бъде дефективен, като е даден пример с несклоняемото съществително име *какаду*. От друга страна, семантичната натовареност на цитираната лексема е достатъчна, за да бъде категоризирана като съществително име. Според автора не е еднаква и „яркостта“ на частите на речта, зависеща именно от признаците им – от тяхното количество и от смисловата и формалната им откроеност. Посочена е възможността за омонимия, т.е. „материално“ една и съща дума може да принадлежи на различни части на речта. Споменава се и за хибридни типове лексеми – например причастията или пълнозначните свързки (спомагателни глаголи) – чиито форми могат да се таксономизират нееднозначно при странното условие: „ако във въпроса за частите на речта имаме работа не с класификация на думите“ (Щерба/Shherba 1957: 66). При същото поставено условие се посочват думи, които не могат да бъдат отнесени към нито една част на речта, например нерелативните *даже*, *ведь*, *итак*, *значит*, както и лексемите за потвърждение и отрицание *да* и *нет*.

Същинският преглед на типовете думи в руския език неординерно започва с междуметието. За Щерба те са „неясна и мъглява категория“, семантиката им е свър-

зана с „емоционалност“ и „отсъствие на познавателни елементи“, синтактично са обособени и нямат връзка с предишни и следващи сегменти от потока на речта. Последната характеристика е присъща и за други лексеми и така статутът на междуметието понякога се оказва размит и неопределен. С оглед на експресивната му природа логично се поставя въпросът дали като такива не трябва да се третират обръщенията, звателните форми на съществителните имена, повелителните форми на глагола. От групата на междуметията Шчерба категорично изключва звукоподражателните лексеми (за подробности вж. Щерба/Shherba 1957: 67).

Следващите две „съотносителни категории“ са на пълнозначните и на служебните думи. Първите имат самостоятелно значение, имат потенциала „да разпространяват дадена дума или съчетание от думи“ (разбираме го като синтактична пълноценност – К. К.) и могат да имат фразово ударение. Служебните думи изразяват „отношение между предметите на мисълта“, „не могат да разпространяват думите“ и нямат фразово ударение (посочени са обаче и изключения). Втората и третата характеристика авторът квалифицира като „формални признаци“. Шчерба специално подчертава, че не трябва да се слага знак на равенство между служебни думи и неизменяеми думи, тъй като някои от служебните се изменят, давайки за пример спрежението на т.нар. „связка“ и склонението на „относителните *которые, какой*“ (вж. Щерба/Shherba 1957: 68).

При самостоятелните лексеми разработката очаквано започва със съществителното име (Щерба/Shherba 1957: 68–70). Формалните му признаци са: изменение по падеж със съответната система от окончания; словообразователни суфикси като *-тель, -льщик, -ник, -ость* и т.н.; определяне чрез прилагателни имена; съгласуване с прилагателното име; липса на съгласуване със съществително име – явно или подразбиращо се; релация със связка или глагол в лични форми.

Съобразявайки се с тези характеристики, Шчерба допуска включването към класа на съществителните имена на редица верифицирани като местоимения форми от типа на *я, мы, ты, вы, он, она, оно, они, себя, кто?, что?, некто, нечто, кто-то, что-то, никто, ничто*; още *это, то, все, всякий, каждый* при специфични употреби, които са подходящо илюстрирани със собствени примери¹ и са анализирани. Таксономичните заключения са, че изброените местоимения съществителни са „крайно бедни“ откъм съдържание и притежават обикновено само един, и то доста неопределен признак. Според автора техен общ белег се явява формалната невъзможност да бъдат определени от предхождащите ги прилагателни имена, т.е. той смята за неправилни употребите *добрый я; славный некто*². По отношение на склонението си – като цяло те са нехомо-

¹ Шчерба изрично уточнява, че в разработката си има предвид живата руска реч и „принципно не се чувства задължен да подбира литературни примери“ (Щерба/Shherba 1957: 66–67) – неординерен за онова време лингвистичен подход, който несъмнено е по-меродавен.

² Според нас подобни употреби от типа *добрий аз* в съвременния българския език са възможни и не би трябвало да се квалифицират като неправилни въпреки ниската си фреквентност.

генни. Следва изводът, че „предишното състояние на езика с ясни местоименни склонения, изразяващи противоположни местоименни групи (на съществителни и на прилагателни), отдавна е разрушено“ (пак там: 69). Все пак Шчерба откроява „групата (поскоро подгрупа – К. К.) на „личните местоимения“ (кавичките са на автора – К. К.) със своите функции на лични префикси (наистина, ненапълно сраснали се) в спрежението на глагола; обаче и там местоимението за 3-то лице (бивше показателно) се скланя различно от местоименията за 1-во и 2-ро лице“ (пак там: 69).

Характеристиките на прилагателното име са тясно обвързани от съгласуването му със съществителното име. По-скоро като изключение от това правило, а не като специфична особеност, се посочва несъгласувателното изменение по степенуване – „незадължително и общо с наречията“. Освен със съгласувателните граматични категории, които обаче не са изброени, съвкупността от формалното проявление на прилагателното име се допълва от словообразователни суфикси като *-(e)н-*, *-ист-*, *-ан-*, *-оват-* и от възможността да се определя от наречието. Така в групата на прилагателните имена попадат още лексеми като *мой, твой, наш, ваш, свой, этот, тот, такой, какой, который, всякий, сам, самый, весь, каждый*, всички редни числителни имена, и специално трябва да се отбележи – всички причастия. За съжаление, присъствието тук на причастията не е добре защитено. Едва ли можем да приемем като сериозен аргумента на Шчерба, че „губейки глаголността си, те се превръщат в прости прилагателни“, още повече, че преди това той заема контрадикторната позиция, че причастията са „подводими и под категорията на глагола“ (за повече подробности вж. Щерба/Shherba 1957: 70–72).

Нетрадиционно като подредба следва групата на наречието. То е характеризирано като „изключително формална категория, понеже значението ѝ съвпада със значението на категорията на прилагателните имена“ (Щерба/Shherba 1957: 72). Ако тази формулировка има претенции за дефиниция, несъмнено би спечелила първенство по несъстоятелност. Първо, остава енигматичен аспектът, по който прилагателното име и наречието имат общо значение. И второ, използването при описанието на наречието на квалификацията „формален“, колкото и относително и аморфно да стои тя при Шчерба, е крайна степен на нерелевантност. Според автора „формалните признаци“ на наречието са: отношение към прилагателното име, към глагола или към други наречия; невъзможност да бъдат определени от прилагателно име (освен ако не е в нарочна конструкция); неизменяемост, като някои наречия могат да се степенуват; окончания *-о* или *-е* за наречията, образувани от прилагателни³, а за деепричастията (отглаголните наречия) – „особени окончания“. Квалифицирането на деепричастието като наречие обаче отново

³ Според нас Шчерба не е коректен и тук, тъй като *-о* и *-е* не се явяват словообразователни адвербиални морфеми, а са окончанията за среден род на прилагателните имена. Именно тези форми в готов вид са преосмислени в езиковата практика като наречия.

е размито от последваща констатация, че „това са истински глаголни форми, отчасти сближаващи се с наречията само по своята функция“ (пак там: 73).

Като самостоятелна част на речта се третират „количествените думи“, назовавани традиционно като числителни имена. Тяхно значение е „отвлечената идея за число“, а основен признак – „своеобразен тип съчетание със съществителното име“, като се разбира, че „количествената дума“ е в зависима позиция (Щерба/Shherba 1957: 73). Специфичното, отличаващо тези форми от прилагателните имена и от съществителните, се крие в склонението им по падеж. Към разглежданата група Щерба включва още лексемите *много, немного, мало, сколько, несколько*, давайки за пример техни падежни употреби, които ги диференцират от наречията. Уловена и коментирана е родствеността на *тысяча* (хиляда), *милион* и *миллиард* както със съществителните имена, така и с числителните имена (пак там: 74).

Щерба обособява и клас думи, наречени „категория на състоянието“. В него влизат лексеми като *светло, весело, хладно* в употреби от типа *В стаята беше светло; На нас ни беше много весело; На двора стана хладно* (примерите ги представяме преведени на български език поради идентичността на употребите с руския език – К. К.). Техни признаци са неизменяемост, употреба със свързки, като приписваният признак е безличен. Авторът допуска възможността групата да приеме и лични употреби от типа *Аз съм готов; Аз съм длъжен*⁴. Близки до класа според него са и думите *нельзя, можно, надо, пора, жаль, навеселе, наготове, без памяти, без чувств* и др. С типичната обтекаемост на тезите си Щерба прави уговорката, че поради липса на по-добър вариант терминът „състояние на действието“ може да се замени с „предикативно наречие“, използван по-рано от колегата му Овсяннико-Куликовски, а за самата „категория“ признава, че не е от най-ярките и убедителните в руския език (вж. Щерба/Shherba 1957: 74–76).

При обрисовката на глагола примарно е подчертано значението му за действие, а не за състояние, „както се говори в старите граматики“ (Щерба/Shherba 1957: 76). Отбелязва се наличието на много формални признаци, но е посочено изменението само по лице, число, време, наклонение и вид. Останалите глаголни особености са: именна форма за именителен падеж, непосредствено отнасяща се към личната форма; възможността наречието да бъде признак на глагола и невъзможността прилагателното да бъде такъв; и накрая – характерното управление на глагола (*любить отца*, но *любов к отцу*). Прямо така приведените характеристики заедно с личните глаголни форми в същия клас според автора би трябвало да присъстват още инфинитивът, причастието и деепричастието. Обратно, поради липсата на значение за действие, макар да притежава лични глаголни форми, Щерба изважда от групата свързката (спомагателния глагол).

⁴ Тук обаче думите, отнасяни към класа „състояние на действието“, са изменяеми, срв.: *Аз съм готов; Аз съм готовА; Аз съм готовО*.

Изследователят отстоява становището, че единствената функция на този тип думи е „да изразява логическите (в истинския смисъл на думата) отношения между подлога и сказуемото“ (пак там: 78). Изключение според него може да се направи само при т.нар. „пълнозначни свързки“ в употреби от типа *Баща ми беше (= намираще се) вчера в театъра*.

По-скоро ексцентричен, отколкото логичен, изглежда отреденият автономен статут на „въпросителните думи“ *кто, что, какой, чей, который, куда, как, где, откуда, когда, зачем, почему, сколько* (вж. Щерба/Shherba 1957: 78). Те са описани като „категория самостоятелни (знаменательные – рус.) думи, макар тази категория никога да не е самостоятелна“. Колизиите при подобен тип дефиниране са неизбежни, тъй като у читателя се размива разбирането за самостоятелна лексема. Иначе несамостоятелността на въпросителните думи е защитена от автора с факта на задължителната им контаминация или със съществителни имена, или с прилагателни имена, или с „количествени думи“, или с наречия. „Формалната“ им изява е само една – „специфична интонация на синтагма (група думи), в състава на която влиза въпросителна дума“. Тук пък Щерба не изпълнява собственото си изискване – да е налице уникална комбинация от признаци, открояващи дадената част на речта. Нарушен е и друг фундаментален принцип при правенето на класификации – в рамките на една част на речта недопустимо съжителстват изменяеми (напр. *какой, чей, который*) и неизменяеми (напр. *куда, как, где, сколько* и др.) думи.

Към описанието на служебните думи Щерба подхожда с уговорката, че обликът на тези части на речта „невинаги е ясен“, а в семантичен аспект са „малосъдържателни“. Тук вече попада споменатата по-горе свързка с единствената си форма *быть* (според автора другите функциониращи думи от този тип са пълнозначни). Втора служебна част на речта е предлогът, „съединяващ две думи или две групи думи в една синтагма“, а като негов основен признак се посочва управлението на падежите. Не се споменава задължителната му позиция пред име и може би затова някои от изброените предлози (например *чтобы*) са илюстрирани с употреба пред глагол. Останалите четири служебни думи попадат в рамките на таксономичното ни разбиране за съюз, като са диференцирани на „съединителни“ (неповтарящи се) заедно с „противопоставителни“ (противительные – рус.), „присъединителни“, „сливащи“ (слитные – рус.) и „подчинителни“ – последният клас е квалифициран като „свършено особена група“. С просто око се вижда, че сегментацията на т.нар. „свързващи думи“ е прекалено детайлна и противоречива, което се признава и от самия езиковед. Прави впечатление също така, че при описанието на повечето служебни думи влиза в употреба лексемата „частица“, а същевременно подобен род думи не получават авторова верификация за автономна част на речта (за повече подробности вж. Щерба/Shherba 1957: 79).

Личните ни изследователски заключения са, че с такива класификации учението за частите на речта се обогатява, но не прогресира. Като безспорен плюс в разработката

бихме могли да посочим заострянето на вниманието към фундаменталния въпрос за принципите на разпределението (*principium divisionis*). В този смисъл избраният широк спектър от критерии, които в съчинението лингвистически некоректно биват наричани „формални признаци“, подготвя почвата за нестандартни хрумвания, на които акцентирахме. Някои от тях, например изпращането на т.нар. „местоименни форми“ сред формите на съществителните имена, прилагателните имена и наречията, ние напълно подкрепяме. Солидарна е позицията ни и за адективния статут на т.нар. „числителни редни имена“. Много сполучливо са анализирани и редица частни употреби на типовете лексеми, погледнати под специфичен синтактичен, чисто формален (т.е. морфологичен), семантичен и дори интонационен ъгъл.

Множеството неточни и амбивалентни решения в лексикалната таксономия на Шчерба според нас са продиктувани от собствено декларираната необлигаторност на научния подход. Когато сам поставяш изискването класификациите да отговарят на строго дефинирани принципи, при това лингвистични, отнасящи се към свършена структура, каквато е живата реч, подценяването на закономерностите и най-вече на точността при вземането на окончателните решения е неприемливо. А когато говорим за системност и ред в дадена езикова структура, първостепенен ориентир може да бъде само морфологичният фактор. Именно той е тотално маргинализиран от Шчерба. Неизяснено остава разбирането му за словоформа и за граматична категория – като цяло тезите му са формулирани мъгляво, с непрецизна езиковедска риторика. На редица места авторът си противоречи, заема двояка или направо неясна позиция при класификацията на лексемите – например при причастията или при пълнозначните свързки. Не звучи никак професионално становището, че някои думи не могат да бъдат отнесени към никоя част на речта, например вметнатите думи, усилителните думи (*даже, ведь*), думите „с отчасти съюжен характер“ (*итак, значит*), „думичките *да, нет*“ при положение, че функционалността им в езика е правилно разчетена. Екзотично, но безплатно изглежда квалифицирането на личните местоимения като „лични префикси“ при контаминацията им с глаголна форма (Щерба/Shherba 1957: 69). Неслучайно академик В. Виноградов – отявлен противник на Фортунатовското формално начало към делението на частите на речта и съгласно с това неприкрито симпатизиращ на комплексния подход на Шчерба – е принуден да признае в капиталния си труд, че „под влияние на този семантически либерализъм цялата система на категориите в статията на Шчерба има отчасти разстроен вид. Отсъства класификационна перспектива и последователност в принципите на делението“ (Виноградов/Vinogradov 2001: 707). По-нататък той определя статията като „ескизна“, с „принципни недостатъци“ (Виноградов/Vinogradov 2001: 707).

Цитирана литература

- Виноградов 2001:** Виноградов, В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове), 4-е издание*. Москва: Русский язык. (Vinogradov, V. Russkij jazyk (Grammaticcheskoe uchenie o slove), 4-e izdanie. Moskva: Russkij jazyk.)
- Щерба 1957:** Щерба, Л. О частях речи в русском языке. – В: *Избранные работы по русскому языку*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 63–84. (Shherba, L. O chastjah rechi v russkom jazyke. – V: *Izbrannye raboty po russkomu jazyku*. Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Ministerstva prosveshhenija RSFSR, 63–84.)

Константин Куцаров
Пловдив 4001
Ул. „Цар Асен“ 24
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Катедра по български език
konstantpol@abv.bg

Konstantin Kutsarov
Plovdiv 4001
24 Tsar Asen Str
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Department of Bulgarian Language
konstantpol@abv.bg